

*DEUİFD LIX / 2024, ss. 35-60.*

## **AZİZ MAHMUD HÜDÂYİ'YE ATFEDİLEN BİR RİSÂLE *HULÂSA-İ İ' TİKÂDÂT* VE FIRAK BÖLÜMÜ\***

Ramazan TARİK\*\*

Ali DURMUŞ\*\*\*

### **ÖZ**

Hz. Peygamber'in vefatından sonra Müslümanlar arasında cereyan eden bazı siyasi-itikadi meseleler, İslâm ümmetinin hızlı bir şekilde mezhepleşmesini tetiklemiştir. Bu mezheplerin itikadi görüşleri ve birbirleriyle olan ilişkileri ise ilk dönemlerden itibaren müelliflerin ilgi alanına girmiş ve bu fırkalara dair çeşitli eserler kaleme almışlardır. Söz konusu müelliflerin önemli bir kısmı ait oldukları mezhebin itikadi kabullerini temellendirme ve yayma diğer fırkaların görüşlerini ise reddetme amacı gütmüşlerdir. Böylece ilk dönemlerden itibaren fırak edebiyatına dair temel klasikler kaleme alınmaya başlamış ve İslâm Mezhepleri Tarihi ilminin temelleri atılmıştır. Böylece fırak yazıcılığı nesilden nesile aktarılarak gelerek Osmanlı dönemine dek uzanmıştır. Çalışmamıza konu olan ve Osmanlı Devleti'nde kaleme alınan *Hulâsa-i İ'tikâdât* adlı eser de bu çalışmalardan biridir. Bir nüshası İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kütüphanesinde yer alan bu eserin kısmen fırak edebiyatına dair bir tür olması hasebiyle dikkat çekmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada, asırlarca tozlu kütüphane raflarında keşfedilmeyi ve çalışılmayı bekleyen söz konusu eserin müellifi, konusu, muhtevası, amacı, özellikle de içerisinde yer alan fırkaların taksimi ve tasnif metodolojisinin araştırılarak ortaya konulması hedeflenmiştir. Ayrıca söz konusu eserin fırak kısmının transkript edilerek sahada çalışmalar yapan araştırmacıların ilgisine sunulması hedeflenmiştir.

**Anahtar Kelimeler:** İslâm Mezhepleri Tarihi, Osmanlı Devleti, Aziz Mahmud Hüdayî, *Hulâsa-i İ'tikâdât*, İslâm İtikadi, Makâlât.

---

\* Yazarlar; çalışmanın hazırlanması esnasında bilimsel ve etik ilkelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm kaynakların kaynakçada belirtildiğini, çalışmanın maddi açıdan fonlanmadığını, çıkar çatışması bulunmadığını beyan etmektedirler.

\*\* Doç. Dr., Bitlis Eren University, Faculty of Islamic Sciences, Bitlis, Turkey; Bitlis Eren Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Bitlis, Türkiye; orcid.org/0000-0002-1912-6610

\*\*\* Dr., Ministry of Education, Bursa, Turkey; Millî Eğitim Bakanlığı, Bursa, Türkiye orcid.org/0000-0002-9279-1983

Makalenin Gönderilme Tarihi : 18.03.2024

Makalenin Kabul Tarihi : 17.04.2024

A RISĀLAH ATTRIBUTED TO AZİZ MAHMUD HUDĀYĪ HULĀSA-I  
I'TIKĀDĀT AND ITS FIRAQ SECTION

ABSTRACT

Some political-faith issues that took place among Muslims after the death of the Prophet Mohammad triggered the rapid sectarianization of the Islamic Ummah. The religious views of these sects and their relations with each other have been in the interest of authors since the early periods and they have written various works about these sects. A significant part of the authors in question aimed to base and spread the beliefs of the sect they belonged to, and they aimed to reject the views of other sects. Thus, from the early periods onwards, basic works on sectarian literature began to be written and the foundations of the science of History of Islamic Sects were laid. Thus, sectarian writing was passed down from generation to generation and extended to the Ottoman period. The work called *Hulāsa-i I'tikādāt*, which is the subject of our study and was written in the Ottoman Empire, is one of these works. This work, a copy of which is in the Istanbul Metropolitan Municipality Atatürk Library, draws attention because it is partly a genre of sectarian literature. Therefore, in this study, it is aimed to research and present the author, subject, content, purpose and especially the division of the sects within it and the classification methodology of the work in question, which has been waiting to be discovered and studied on dusty library shelves for centuries. In addition, it is aimed to transcribe the part of the work in question and present it to researchers working in the field.

**Keywords:** History of Islamic Sects, Ottoman Empire, Aziz Mahmud Hudāyī, *Hulāsa-i I'tikādāt*, Islamic Faith, Makālāt.

**Giriş**

Hız. Peygamber'in (sav) vefatından sonra ümmet arasında zuhur eden çeşitli itikadî-siyasî meseleler Müslümanların fırkalaşmasına neden olmuştur. Bu fırkalar ise bilindiği kadarıyla hicrî III. asırdan itibaren çeşitli müelliflerin eserlerine konu olmuştur. Müelliflerin önemli bir kısmı Hız. Peygamber'den itibaren Müslümanlar arasında zuhur eden fırkaları çeşitli metotlarla sıralayarak bu fırkalar hakkında bilgi vermişlerdir. Fırkaların tasnifinde ise Hız. Peygamber'den nakledilen ve İftirak Hadisi<sup>1</sup> olarak isimlendirilen rivâyet etkili olmuştur. Zira fırak müelliflerinin bir kısmı bu

<sup>1</sup> Ebû Dâvûd, *Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "Sünne", 1; İbn Mâce, *Sünen* (Delhi: el-Matbaatü'n-Nizamî, 1905), "Fiten", 17; Tirmizî, *Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992) "İman", 18; Dârimî, *Sünen*, (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1987), "Siyer", 75.

rivayette zikredilen 73 sayısını kesretten kinâyeye olarak algılayıp fırkaları herhangi bir rakamla sınırlamazken; önemli bir kısmı bu sayıyı hakikat olarak saymış ve eserlerinde zikrettiği fırkaları 73 rakamına inhisar ettirmiştir.<sup>2</sup> Müellifler makâlât türündeki bu eserlerinde, ait olduğu mezhebî geleneğe bağlı kalmak suretiyle çeşitli tasnif denemelerine girişmişlerdir. Böylece zamanla Eş'arî Tasnif Geleneği ve Doğu-Hanefî Fırak Geleneği gibi çeşitli çeşitli tasnif modelleri ortaya çıkmıştır.<sup>3</sup>

Bu tür eserler kaleme alınırken, müelliflerin bir kısmı ait oldukları mezhebî kimliğini ve itikadî kabullerini övmek ve diğer fırkaların inançlarını yermek gibi kendilerince ulvî bir amaca sarılırken, bir kısmı ise bu gibi kaygıları taşımaksızın daha nesnel/objektif bir yaklaşımla fırkaları sıralamıştır. Böylece gittikçe sistemleşerek oluşan fırak yazıcılığı, Osmanlı'ya kadar süregelmiştir. Osmanlı'da da bu sahada çeşitli eserler kaleme alınmıştır ki bunlardan bazısı müstakil bir fırak risalesidir. Örneğin XVII. yüzyıl Osmanlı âlimlerinden biri olan Sedreddinzâde eş-Şirvânî'nin (ö. 1036/1627)<sup>4</sup> *Tercümânü'l-Ümem* adlı eserini bu grupta saymak mümkündür.<sup>5</sup> Bu risâlelerden bazısı ise kelâm ve tefsir gibi İslâmî ilimlerden herhangi birine ait olan bir eserin bir bölümünden ibarettir. Örneğin XVI. yüzyılda yaşamış Ya'kûb b. Abdüllatîf'e nispet edilen eseri bu bağlamda değerlendirmek mümkündür.<sup>6</sup> Çalışmamızın konusunu teşkil eden, Osmanlı Devleti'nde kaleme alınan, Aziz Mahmud Hüdâyî'ye atfedilen ve bir nüshası İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığında mevcut olan, *Hulâsa-i İ'tikâdât* adlı eseri de bu grupta yer alan bir eserdir.<sup>7</sup> Zira Kelâm, Akâid, Felsefe ve Dinler Tarihi'ne dair bazı kısa bilgiler ihtiva etmekte olan bu eserin girişi İslâm fırkalarına dair bir taksimden ibarettir. Her ne kadar eserin henüz bilinen tek nüshası olan

<sup>2</sup> Geniş bilgi için bk. İbn Mahlûf el-Ebrekân, *İslâm'da Fırkalar*, Haz. Ali Durmuş, (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2023), 22-23

<sup>3</sup> Geniş bilgi için bk. Osman Aydın, *Osmanlı'dan Cumhuriyete İslâm Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı* (Ankara: Hitit Kitap Yayınevi, 2008), 25-35.

<sup>4</sup> Şirvânî hakkında ayrıca bk. Ramazan Altıntaş, "Sedreddinzâde Şirvânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/208-209.

<sup>5</sup> Eserin nüshası için bk. Sedreddinzâde eş-Şirvânî, *Tercümânü'l-Ümem* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Dâru'l-Mesnevî, 258/7).

<sup>6</sup> Geniş bilgi için bk. Ya'kûb b. Abdüllatîf, *İslâm Mezhepleri ve Kelâm*, Haz. Halil İbrahim Bulut vd. (İstanbul: Türkiye Yazma Eser Kurumu Başkanlığı, 2019), 49 v.d.

<sup>7</sup> Aziz Mahmûd Hüdâyî, *Hulâsa-i İ'tikâdât*, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Türkçe Yazmaları Koleksiyonu, 885).

Atatürk Kitaplığı nüshasının üzerinde müellifinin kimliğine dair herhangi bir ipucu bulunmasa da kütüphane yetkilileri tarafından Osmanlı mutasavvıflarından biri olan Aziz Mahmud Hüdâyî'ye atfedilmesi dikkat çeken bir başka husustur. Dolayısıyla burada Aziz Mahmud Hüdâyî'nin hayatına dair birkaç söz etmenin yerinde olacağı kanaati hasıl olmuştur.

Osmanlı mutasavvıflarından biri olan ve Celvetiyye tarikatının kurucusu olarak kabul edilen Aziz Mahmûd Hüdâyî 948/1541'de Şereflikoçhisar'da dünyaya gelmiş, ilk eğitimini Sivrihisar'da tamamlamıştır. Ardından İstanbul'a gelerek burada Küçük Ayasofya Medresesi'nden başarıyla mezun olmak suretiyle Nâzırzâde Ramazan Efendi'nin asistanı olmuştur. Nâzırzâde'ye İstanbul'un akabinde görev yaptığı Edirne, Mısır ve Şam'da asistanlık yapan Hüdâyî, bulunduğu yerlerde devrin ulemasından dersler almıştır. Mısır'da dönemin yaygın tarikatlarından biri olan Halvetiyye'nin Demirtaşıyye koluna mensup olan Şeyh Kerîmüddin el-Halvetî'den usûl-i esmâ terbiyesi görmüş ve 1573'te hocasıyla birlikte Anadolu'ya dönerek Bursa Ferhâdiye Medresesine müderris ve Câmî-i Atik Mahkemesi'ne nâib olarak görevlendirilmiş; hocası ise Bursa mevleviyetine getirilmiştir. Kısa bir müddet burada görev yapan Hüdâyî, hocasının ölümü üzerine tüm görevlerinden istifa ederek tasavvufî terbiyesi için Muhyiddin Üftâde'ye intisap etmiş, seyr-ü sülûkünü tamamladıktan sonra şeyhi tarafından Sivrihisar'a halife olarak tayin edilmiştir. Kısa bir müddet burada görev yapan Hüdâyî, Bursa'ya avdet etmiş, şeyhinin ölümü üzerine bu görevinden de ayrılarak Rumeli ve Balkanlar'da bir müddet vakit geçirdikten sonra İstanbul'a gelmiş, burada bir yandan Küçük Ayasofya Camii'nde 8 yıl şeyhlik yapmış diğer yandan ise Fatih Camii vaizliği gibi farklı mecralarda vazifeler ifa etmiştir. Ardından 1595'te Üsküdar'da kendi adıyla anılan Hüdâyî Dergâhı'nı yaptırarak dergâhıyla ilgilenmeye başlamıştır. 1599'da Fatih Camii vaizliğinden ayrılarak, Mihrimah Sultan Camii vaizliğine geçmiştir. Ayrıca Sultan Ahmed Camii'nin inşasından sonra burada da vaazlar vermeye başlamıştır. Osmanlı halkının sevgi ve sempatisini kazandığı, devrin padişahlarının yakından ilgilendiği bir sima olan Hüdâyî, 1038/1628'de vefat etmiştir.<sup>8</sup>

<sup>8</sup> Geniş bilgi için bk. Kâtip Çelebi, *Fezleke* (İstanbul: Ceride-i Havâdis Matbaası, 1287), 2/113; Nev'î-zâde Atâi, *Hadâiku'l-hakaik fi tekmileti's-sekâyet* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1268), 760; Bursalı Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, haz. Ali Fikri Yavuz ve İsmail Özen, (İstanbul: Meral Yayınevi, 1972), 1/125-127; Sahhaf Nuri,

### 1. *Hulâsa-i İ'tikâdât*'ın Yazma Nüshası

*Hulâsa-i İ'tikâdât*'ın bilinen tek nüshası İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığında Osman Ergin Türkçe Yazmaları Koleksiyonu 885 numarada 1b-81a varakları arasında mevcuttur. Okunaklı rik'a hattıyla her varakta 18 satır olacak şekilde düz satır çizgili nohudi renkte varaklar üzerine istinsah edilmiştir. Müstensihî ve istinsah tarihi belli değildir. Fiziksel olarak 195x135'e 135x105 mm. ebatlarında olup "Felsefe" konu başlığı altında kataloglanmıştır. Katalog kaydında eser adı *Hulâsa-i İ'tikâdât* değil de sehven *Hulâsa-i İ'tikâd* şeklinde yazılmış olup, "Azîz Mahmûd Hüdâî b. Fazlallah Seferihisârî (950-1038/1543-1628)" adıyla Hüdâyî'ye nispet edilmiştir. Nüshanın zahriye varagında muhtemelen koleksiyoncu tarafından bozuk bir rik'a hattıyla eserin tam adı "Hulâsa-i İ'tikâdât Felsefe Hikmet Kelâm Akâid ve Nasara'nın Başlıca Meseleleri" olarak kaydedilmiştir. Aynı varakta aynı kişi tarafından nüsha hakkında "Eserin yazısı güzel fakat müstensih o kadar anlayışlı değil. Ufak tefek imlâ, istinsah ve noktalama yanlışlıkları var." notu düşülmüştür. Nüshanın yer aldığı mücellede *Hulâsa-i İ'tikâdât*'tan başka herhangi bir eser bulunmamaktadır.

### 2. *Hulâsa-i İ'tikâdât*'ın Aziz Mahmud Hüdâyî'ye Aidiyeti

Katalogda her ne kadar Aziz Mahmud Hüdâyî'ye atfedilmiş olsa da *Hulâsa-i İ'tikâdât*'ın kendisine ait olup olmadığı hakkında herhangi bir bilgi elimizde mevcut değildir. Hüdâyî, hem Arapça hem de Türkçe birçok eser kaleme almış velûd bir yazardır. *Nefâ'isü'l-mecâlis*, *Câmi'u'l-fezâil*, *Miftâhu's-salât*, *Hulâsatü'l-abbâr* bunlardan bazısıdır.<sup>9</sup> Eserlerinin sayısı hakkında da kaynaklarda farklı bilgiler mevcuttur. Ancak kendisine ait olan eserlerle kıyasladığımızda, bu eserin diğer eserlerinden bağımsız bir eser olduğu anlaşılmaktadır. Kütüphane kataloglarında yaptığımız taramalarda ise Hüdâyî'ye atfedilen akâid konulu çeşitli eserler mevcut olup bu eserleri de incelediğimizde bir kısmının Hüdâyî'ye ait olmadığı halde sehven ona nispet edildiği anlaşılmıştır. Öte yandan içerik bakımından *Hulâsa*'nın bu eserlerin hiçbirisiyle herhangi bir ilgisi bulunmamaktadır. Nüsha üzerinde de müellife ait herhangi bir bilgi veyahut ipucu mevcut değildir. Şu halde

*Külliyyât-ı Hüdâyî* (İstanbul: Muhib Matbaası, 1287), 124-125; Hasan Kâmil Yılmaz, "Aziz Mahmud Hüdâyî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/338-339.

<sup>9</sup> Eserleri hakkında ayrıca bk. Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/127-129; Yılmaz, "Aziz Mahmud Hüdâyî", 4/339-340.

ortada iki ihtimal vardır. Bunlardan birincisi bu eserin Aziz Mahmûd Hüdâyî'nin diğer eserlerinden bağımsız müstakil bir eseri olduğu ihtimalidir. İkincisi ise bu eserin başka bir müellife ait olabileceği ihtimalidir. Dolayısıyla *Hulâsa-i i'tikâdât*'ın Hüdâyî'ye aidiyeti şimdilik şüphelidir.

### 3. *Hulâsa-i İ'tikâdât*'ın Muhtevası

Nüshanın zahriye varlığında da belirtildiği gibi *Hulâsa-i i'tikâdât*, Kelâm, Akâid, Felsefe, Tasavvuf ve Dinler Tarihi alanlarında çeşitli özet bilgiler ihtiva eden bir eserdir. Eser içerisindeki konu başlıkları bir konu bütünlüğü arz etmemektedir. Eserin girişinde İslâm fırkalarına dair kısa bir bölüm mevcut olup akabinde Yahudi ve Hristiyanlığa dair bazı bilgiler vermektedir. Devamında 'âlem-i kebîr, 'âlem-i ervâh, cevher, araz, felekler, heyûla, 'âlem-i kebîr hakkında ehl-i vahdetin görüşleri, me'âd, irâde-i cüz'iyeye, mizaç, cisim, ruh, isbât-ı ruh, kalp, kerâmetler, velilik, ölüm ve rüya gibi ilm-i kelâm ve felsefenin bazı konularını ele almaktadır. Ayrıca kutb ve gavs makamı, insan ve merâtib-i insan, softâiyye, sâlik ve seyr-i sülûk, hicab ve makam, ehl-i bâtın, cezbe, vehbî ilim ve lisân-ı erbâb-ı 'ârifân gibi çeşitli tasavvufî meseleleri de ihtiva etmektedir.

Eserin giriş kısmı, Osmanlı'da kaleme alınan diğer klasik risâlelerden farklı olarak herhangi bir mukaddime içermemekte olup esbâb-ı küfür konusundan başlamaktadır. Bu durum müstensih'in eseri istinsah ederken mukaddime kısmını eksik bıraktığı şüphesini akla getirirse de, eserin ikinci bir nüshasının olmayışı, bu hususta kesin bir hükme varmamızı zorlaştırmaktadır. Dolayısıyla bu eserde mukaddime mahiyetinde bir giriş kısmı yer almadığı için, bu risâlenin veya müellifinin adından veyahut da risâlenin kaleme alınış amacına eserde yer verilmemiştir. O halde, kütüphane görevlilerinin eserin zahriye sayfasında yer alan ve muhtemelen koleksiyoner tarafından yazılan ifadelerden hareketle, ki buradaki "i'tikâdât" ifadesini de "i'tikâd" şeklinde yanlış okuyarak, bu eseri "Hulâsa-i i'tikâd" olarak isimlendirdikleri anlaşılmaktadır.

### 4. *Hulâsa-i İ'tikâdât*'ın Fırak Kısmı ve Tasnif Metodu

Müellif eserine şirkin sebeplerini üçe ayırıp bunları zikrederek giriş yapmaktadır. Bu bağlamda Allah'a şirk koşmak, şeriatla alay etmek ve Allah'ın azabından emin olarak ümitsizliğe kapılmayı şirkin üç sebebi

olarak sıralamaktadır.<sup>10</sup> Ardından inanç bakımından ahvâl-i insanı ikrâr, inkâr ve sükût olarak üç kısma ayırmakta ve bunun terkiibinden on iki kısım meydana geldiğini belirterek bu kısımlar üzerinde durmaktadır.<sup>11</sup> Akabinde ise kudret-i ilim ve hikmet bakımından Allah Teâlâ'ya ortak koşulamayacağına vurgu yapan müellif, bu hususta Seneviyye'nin hayır ve şer olmak üzere iki ilâh edindiklerini belirterek bu husustaki inançları üç kısımda ele almaktadır. Bunlardan ilki yıldızlara tapanlar, ikincisi Hz. İsa'yı ma'bûd edinen Hristiyanlar, üçüncüsü ise Allah ile kendileri arasında birer vasıta olduğuna inanarak putlara tapanlardır.<sup>12</sup> Ardından bu husustaki ekolleri bir tabloyla anlatmaya çalışmaktadır. Tabloya göre bu husustaki inançlar/yollar ikiye ayrılmaktadır ki bunlardan birincisi Mücâhedât-ı Riyâzât olup İştâkiyyûn ve Revâkiyyûn olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. İkincisi ise Nazar-ı İstidlâl olup Meşşâiyyûn ve Müttekellimîn olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Müellif burada Müttekellimîni de "Ehl-i bid'at ve dalâlet" ile "Ehl-i sünnet" olmak üzere iki kısma ayırmaktadır.<sup>13</sup>

Bu taksimden sonra Ehl-i sünnet'i İftirak Hadisi'nden hareketle "firka-i nâciye" olarak tanıtan müellif bu ekolü firak-ı dâllenin bid'atlarından berî'/uzak olduklarını vurgulamaktadır. Âlemin yaratılışı hususunda Ehl-i sünnet'i diğer fırkalarla kıyaslayan müellif, Ehl-i sünnet'e göre âlemin mâ-sivâallah hâdis olduğunu; Dehrîlere ve bazı Gâlî fırkalara göre ise âlemin kadîm olduğunu belirtmektedir. Allah'a inanç hususunda ise Ehl-i sünnet'i Mu'tezile ile kıyaslayarak Mu'tezile'nin kader konusunda kulun fiillerinin hâlık olduğunu iddia ederek ikinci bir Hâlık öne sürdüklerini; Bâtıniyye'nin bir kısmının ise Allah'ın mevcudta ve ma'dûmda olmadığını öne sürdüğünü; Müşebbihe'nin ise Allah'ı mahlûkâta teşbih eylediğini; Bazı Gâlî fırkaların ise hulûl inancını benimsediklerini belirtmektedir. Devamında Ehl-i kible'nin tekfir edilemeyeceğini belirten müellif, mübtedi ile kâfirin arasını ayırmakta ve açık bir şirk ve küfür olmadığı müddetçe bid'at işlemekle kişinin dinden çıkmayacağını altını çizmektedir.<sup>14</sup>

<sup>10</sup> Hüdâyî, *Hulâsa-i İ'tikâdât*, 1b

<sup>11</sup> Hüdâyî, *Hulâsa-i İ'tikâdât*, 1b-2a.

<sup>12</sup> Hüdâyî, *Hulâsa-i İ'tikâdât*, 2a-b.

<sup>13</sup> Hüdâyî, *Hulâsa-i İ'tikâdât*, 2a.

<sup>14</sup> Hüdâyî, *Hulâsa-i İ'tikâdât*, 2a-3a.

“Ehl-i Bid‘at ve Dalâlet” başlığı altında bid‘at ehlini tarif etmeye çalışan müellif, bid‘at ehlinin tabiin zamanında ortaya çıktığını belirtmiş ve ardından 73 fırka rivayeti olarak da bilinen İftirak Hadisi’ne değinerek Ehl-i bid‘atı 7 fırka sayıp Ehl-i sünnetle birlikte fırka sayısını 8’e çıkarmıştır. Bunlar Mu‘tezile, Şîa, Cebriyye, Havâric, Müşebbihe, Mürcie, Neccâriyye ve Ehl-i sünnet’tir.<sup>15</sup>

Mu‘tezile’yi kısaca tanıtarak kader konusundaki görüşleri sebebiyle bu fırkanın “Kaderiyye” adıyla da anıldığına dikkat çeken müellif, isim vermeksizin bu fırkanın 20 alt fırkaya ayrıldığını belirtmiştir.<sup>16</sup> “Hz. Ali evlâdını diğer hulefâ-i râşidînden üstün tutanlar” olarak tanıttığı Şîa’yi ise Gulât, Zeydiyye ve İmâmiyye olarak 3’e ayırmıştır. “Hilâfet için Hz. Ali’nin üzerine hurûc edenler” olarak tanıttığı Havâric’i ise isim belirtmeksizin 7 fırkaya ayrıldığını zikretmiştir. “İman ile birlikte masiyetin zarar vermeyeceği görüşünü benimseyenler” olarak tarif ettiği Mürciyye’nin 4 fırkaya; kelâmullah hakkındaki görüşlerini ele alarak tanıttığı Neccâriyye’nin ise 3 fırkaya ayrıldığını belirtmiştir. Kader hakkındaki görüşlerine dayanarak tanıttığı Cebriyye’yi ise Cebriyye-i Mutavassıta ve Cebriyye-i Hâlısa olmak üzere 2’ye ayırmıştır.<sup>17</sup>

Allah’ın zatı hakkında teşbih görüşünü benimseyenler olarak tanıttığı Müşebbihe’yi tek fırka olarak saymıştır. Ehl-i sünnet’i fırka-i nâciye olarak addeden müellif bu fırkanın da Eş‘ariyye ve Mâtürîdiyye olmak üzere iki ekole ayrıldığını belirtmiştir.<sup>18</sup> Sayısal olarak bakıldığında 8 ana fırkadan Mu‘tezile’yi 20, Şîa’yi 3, Havâric’i 7, Mürciyye’yi 4, Neccâriyye’yi 3, Cebriyye’yi 2, Müşebbihe’yi 1, Ehl-i sünnet’i ise 2 fırkaya ayırarak toplamda 42 sayısına ulaşmıştır. O halde müellif her ne kadar 73 fırka hadisini zikretmiş olsa da, buradaki sayıya bağlı kalmaksızın bir taksime gitmiştir. Ancak, müellifin bazı ana fırkaların alt kollarına değinmemiş olmasının bu sayıyı azalttığını söylemek mümkündür. Örneğin Şîa’yi 3’e ayıran müellif, her bir kolunun alt fırkalarından bahsetmemiştir.

Öte yandan ana fırkaların taksimine ve sayısına bakıldığında müellifin bu taksiminin Doğu-Hanefî fırak geleneğiyle herhangi bir ilgisi olmadığı görülecektir. Zira Doğu Hanefî Fırak Geleneği’nde fırkalar

<sup>15</sup> Hüdâyî, *Hulâsa-i İ’tikâdât*, 3a.

<sup>16</sup> Hüdâyî, *Hulâsa-i İ’tikâdât*, 3ab.

<sup>17</sup> Hüdâyî, *Hulâsa-i İ’tikâdât*, 3b-4a.

<sup>18</sup> Hüdâyî, *Hulâsa-i İ’tikâdât*, 4a-b.



genellikle İftirak Hadisi'nde belirtilen sayıya sadık kalınarak 6x12+1 formülüyle tasnif edilmiş ve böylece ana fırkalar 6+1 olarak ihtisar edilmiştir. Eş'arî Fırak Geleneği'ndeki taksim türleri incelendiğinde ise bu eserdeki ana fırkaların tasnifinin Seyfüddîn el-Âmidî'nin (ö.631/1233) tasnifiyle aynı olduğu görülecektir.<sup>19</sup> Müellif ana fırkaları Âmidî'de olduğu gibi aynı sıraya riayet ederek 8'e ayırmış, Mu'tezile'yi 20'ye, Şîa'yı -alt fırkalarından bahsetmeksizin- 3'e, Neccâriyye'yi de 3'e ayırmıştır. Ancak müellifin Âmidî'den farklılaştığı hususlar da söz konusudur. Bunlardan ilki müellifin Şîa'nın 3 kolu olan Gulât, Zeydiyye ve İmâmiyye'nin alt kollarına değinmemiş olmasıdır. Bir diğeri ise Âmidî'nin Havâric'i 22 alt fırkaya ayırırken müellifin Havâric'in yalnızca 7 fırkaya ayrıldığını belirtmiş olmasıdır. Diğer bir husus ise Âmidî Mürci'e'yi 5 alt kola ayırırken müellifin yalnızca 4 kola ayırmış olmasıdır. Dolayısıyla her ne kadar ana fırkaların dizilişi bakımından *Hulâsa-i i'tikâdât*'taki taksim bizlere Seyfüddîn el-Âmidî'nin taksimini hatırlatsa da, daha ayrıntılı bir şekilde incelendiğinde bu taksimin yeni ve orijinal bir taksim olduğu anlaşılacaktır. Ancak ana fırkaların taksimini göz önünde bulundurulacak olursa, *Hulâsa-i i'tikâdât*'ın taksiminin Eş'arî Fırak Geleneği içerisinde değerlendirmenin daha isabetli olacağını söylemek mümkündür.

Akabinde amelî mezhepleri ele alan müellif sırasıyla Hanefilik, Şâfi'îlik, Mâlikîlik ve Hanbelîlik olmak üzere 4 mezhep sıralamış ve her biri hakkında kısa bilgiler zikretmiştir.<sup>20</sup> Ardından İftirak Hadisi'ne dayanarak Yahudilerin 71 Hristiyanların ise 72 fırkaya ayrıldığını belirten müellif her iki dinin inançlarına dair kısa bilgiler vermiştir.<sup>21</sup> Akabinde ise Sofistâiyye, Meşşâiyyûn, Revâkiyyûn ve İsrâkiyyûn gibi tarihte yaşamış olan bazı felsefi düşünce akımlarını tanıtmaktadır.<sup>22</sup>

*Hulâsa-i i'tikâdât*'ta İslâm menşeli olan fırkaların yanı sıra ayrı bir başlık altında bazı İslâm dışı kabul edilen ve makâlât geleneğinde ehlü'l-ehvâ başlığı altında zikredilen inançlara ve fırkalara da yer verilmiş olması

<sup>19</sup> Âmidî'nin tasnifi hakkında bk. Seyfüddîn el-Âmidî, *Ebkârü'l-Efkar fî Usûli'd-Dîn*, thk. Ahmed Muhammed el-Mehdî, (Kahire: Dârü'l-Kütübi ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2002), 5/40-96. Tablo hali için ise ayrıca bk. Kadir Gömbeyaz, *İslâm Literatüründe İtikâdi Fırka Tasnifleri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 287.

<sup>20</sup> Hüdâyî, *Hulâsa-i İ'tikâdât*, 5b.

<sup>21</sup> Hüdâyî, *Hulâsa-i İ'tikâdât*, 6b-7a.

<sup>22</sup> Hüdâyî, *Hulâsa-i İ'tikâdât*, 7a-9a.

dikkate şayandır. Dolayısıyla *Hulâsa-i i'tikâdât*'ın tasnifi, kapsamına göre yapılan tasnifler arasında sadece İslâm fırkalarını değil, İslâm dışı olan dinleri de ihtiva eden fırka tasnifleri arasında yer almıştır. Eseri bu tasnifi yönüyle milel ve nihâl edebiyatına dâhil etmek mümkündür.

### 5. *Hulâsa-i İ'tikâdât*'ın Transkripsiyonunda Kullanılan Metot

Çalışmada transkript ettiğimiz metin, *Hulâsa-i i'tikâdât*'ın yalnızca İslam fırkalarıyla ilgili olan bölümünden ibaret olup yaklaşık 9 varaklık bir kısımdır. Eserin henüz ikinci bir nüshasını elde edemediğimiz için, bu çalışmada yalnızca İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı nüshası dikkate alınmıştır. Transkriptte metne sadık kalınmaya çalışılmış olup zaman zaman günümüz Türkçesine uygun olmayan bazı kavramlar, Türkçe'ye uyarlanmaya çalışılmıştır. Metin içerisinde yer alan âyet, hadîs ve dua gibi Arapça kısımlar Arap harfleriyle olduğu gibi yazılmış ancak dipnotlarda anlamları verilmiştir. Ayrıca metinde yer alan âyet ve hadisler dipnotlarda tahriç edilmiştir. Varak numaraları ilgili varakların bitiminde köşeli parantez içerisinde verilmiştir. Metnin aslında olmadığı halde, anlam bakımında metne ilave edilmesi zaruri görülen kısımlar ana metinle karışmaması için parantez içerisinde verilmiştir. Metinde kullanılan başlıklar kalın olarak gösterilmiş, metin içerisinde yer alan fırkalara dair taksim grafik oluşturularak bu grafik içerisine yerleştirilmiştir.

## 6. *Hulâsa-i İ'tikâdât*ın Fırak Bölümünün Transkripsiyonu

### Hulâsa-i İ'tikâdât

#### Felsefe, Hikmet, Kelâm, Akâ'id ve Nasârâ'nın Başlıca Meseleleri<sup>23</sup>

**Esbâb-ı küfür üçtür:** Şirk-i billah, şer'atı istihza, azâb-ı Allah'tan emîn ve ye's-i inâyet-i ilâhiyedir. Lebisü'l-gayyâr ve şeddü'z-zünnâr ve emsâli gibi hakikatte küfür değildir. Çünkü inkâr-ı rasûl ve şer'at olmadığından tasdik veya inkâr emr-i bâtın olup ona halkın ıtlâ'ı mümkün olamaz. Fakat alâmât-i zâhire medâr-ı ahkâm-ı şer'iyeye olduğundan ve Müslüman olan böyle şeyler giymeyeceğinden dolaydır. Yoksa nefsu'l-emirde kâfirdir denmez. Bu bâbda ahvâl-i kalb dördtür: "Delîlden müstefâd i'tikâd mutâbıkadır" ilmdir. "Delîlden müstefâd olmayan i'tikâd mutâbıkadır" i'tikâd-ı mukalliddir. Ve i'tikâd-ı gayr-i mutâbık cehldir ve bunlardan hâlî kalb.

**Ahvâl-i insan üçtür:** İkrâr, inkâr, sükût. Bunun terkîbâtından on iki kısım hâsıl olur:

1. 'İrfân-ı kalbî husûlünden sonra ikrâr-ı bi'l-lisân bi'l-ihiyâr olursa hakkan mü'mindir. Ve in kâne ızdırârî olursa ve kalbi ile bilüb nefsinden havf olsa inkâr etse münâfıktır.

2. 'İrfân-ı kalbî husûlünden sonra inkâr-ı lisân-ı ızdırârî olsa yine Müslümandır. Eğer ihtiyârî olsa kâfirdir mu'âniddir.

3. Ne ikrâr ne inkâr etse eğer bu sükût ızdırârî ise Müslümandır. Eğer ihtiyârî ise bu cây-ı muhabbetdir. [1b] Gazzâlî'ye göre Allah'ı delili ile bilüb ikrâr etmeyen yine nârda kalmaz.

(4.)<sup>24</sup> Kalpte, i'tikâd-ı taklîdî husûlünden sonra ikrâr-ı ihtiyârî ise mü'min, ızdırârî ise münâfıktır.

<sup>23</sup> Nüsha üzerinde yer alan bu başlık, nüshanın zahriye varağı üzerine muhtemelen koleksiyoner tarafından yazılmıştır. Devamında ise esere dair şu not düşülmüştür: "Numara desteği, eserin yazı güzel fakat müstensih o kadar anlayışlı değil, ufak tefek imla, istinsah ve noktalama yanlışları var."

<sup>24</sup> Parantez içerisinde yer alan bu kısımlar tarafımızca metne ilave edilmiş olup bu rakamlar nüsha üzerinde yer almamaktadır. Zira müellif yukarıda on iki kısımdan

(5.) İ'tikâd-ı taklîdî ma'â'l-inkârî'l-lisânî ihtiyârî ise kâfirdir. İzdırârî ise îmânıyla hükm olunur.

(6.) İ'tikâd-ı taklîdî ma'â's-sükût-i ızdırârî ihtiyârî olsa îmânıyla hükm olunur.

(7.) İnkâr-ı kalbîden sonra ikrâr-ı lisân-ı ızdırârî ise münâfıkdır, ihtiyârî küfr-i cühûddur.

(8.) İnkâr-ı kalbî ile sükût ederse kâfirdir.

(9.) İ'tikâd onda hâli kalbe gelince, bunun ikrârî ihtiyârî ise mühlet-i nazarda bırakır, küfrüyle ilzâm olunmaz.

(10.) Eğer mühlet-i nazarda değilse ve ızdırârî olursa küfrüyle hükm olunmaz.

(11.) Kalb hâli ma'â'l-lisân-ı hâli mühlet-i nazardan hâric olursa tekfiri vâcib olur. Münâfıkın küfrü kâfirin küfründen eşedir.

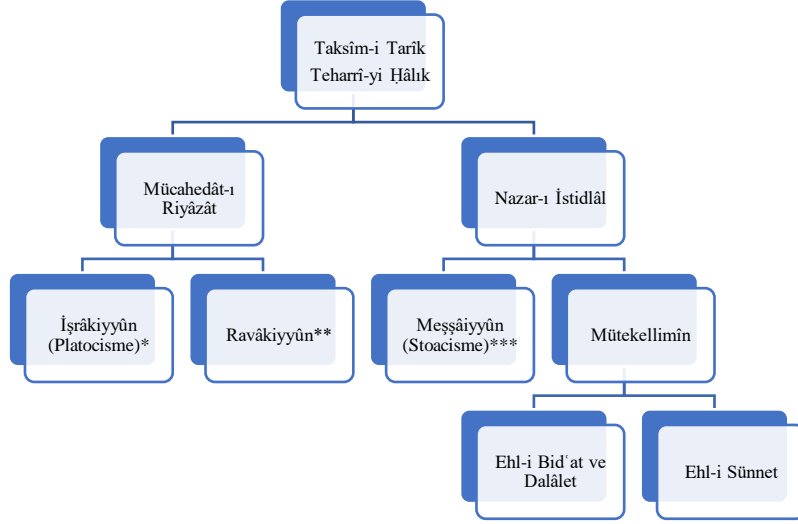
(12.) Münâfıkın küfrüne istihzâyı da zamm ediyor. Muhâdiye ve istihzâ ve talebu'l-gavâil gibi me'âsî dahî ilave ediyor.

Kudret-i 'ilim ve hikmette Cenâb-ı Hakk'a müsâvî şerîk hiçbir ehad isbât etmemiştir. Yalnız Seneviyye iki ilâh isbât etmiş: Biri hâlik-ı hayr, diğeri hâlik-ı şerr. Ma'bûd ittihâzında ise ferîk çoktur:

1. 'Ubdetü'l-kevâkib sâbie itlâk olunur.
2. Nasârâ ki Hz. Mesîh'e ibâdet ederler. [2a]
3. 'Ubdetü'l-evsân, bunlarda beyne Allâh ve beyne'l-beşer vâsıtâ oldukları za'miler ma'bûd ittihâz eylediler.

---

bahsedeceğini ima etmesine rağmen nüsha üzerinde sadece ilk üç madde numaralandırılmış, sonraki bahislere numara verilmemiştir.



**Ehl-i Sünnet:** <sup>25</sup>"هم الذين على ما انا عليه و أصحابي"

hadîs-i celîli sâdır olan “Fırka-i Nâciye”dir. Mezheb-i pâkları âtiyen beyân olunacak. “Fırka-i Dâlle”nin bid’atlarından hâlidir. Şöyle ki âlem ki “mâ-sivâllahdır” hâdisdir. Dehrîler ile ba’zı gulât “kadimdir”

<sup>25</sup> Anlamı: “Ben ve ashabımın buldukları şey üzerine olanlardır.” Bk. Tirmizî, *Sünen*, İman, 18, 2641; Ebû Abdullah Muhammed Hâkim, *el-Müstedrek ‘ale’s-Sahîbayn*, thk. Mustafa Abdülkâdir Ata, (Beyrut: Dârü’-Kütübîl-‘İlmiyye, 1990), İlim, 444.

\* Platocisme: Fransızca olan bu kavram “Platonizm” ve “Platonculuk” anlamlarına gelmektedir. İşrâkiyyûn kavramının altına latin harfleriyle yazılmıştır. Platon ve İşrâkiyye hakkında geniş bilgi için bk. Fahrettin Olguner, “Eflâatun”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/469-476; Mahmut Kaya, “İşrâkiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/435-438; Süleyman Uludağ, “İşrâkiyye (Tasavvuf)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/438-439.

\*\* Revâkiyyûn “Stoacılar” olarak da bilinen Helenistik dönemde ortaya çıkan bir felsefe ekolüdür. Bu hususta geniş bilgi için bk. Mahmut Kaya, “Revâkiyyûn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/24-26.

\*\*\* Stoacisme: Fransızca olan bu kavram nüsha üzerinde latin harfleriyle yazılmış olup “Stoacılık” anlamına gelmektedir. Aslında Stoacılar İslâm literatüründe Revâkiyyûn olarak bilinirler. Dolayısıyla müellif/müstensih bu kavramı Revâkiyyûn’un altına yazması gerekirken sehven Meşşâiyyûn’un altına yazmıştır. Meşşâiyyûn ise İslâm toplumunda Aristo sistemini temel alan felsefi hareketlere verilen genel bir isimdir. Meşşâiyye olarak da bilinirler. Meşşâiyye hakkında geniş bilgi için bk. Mahmut Kaya, “Meşşâiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/393-396.

dediler. Sâni‘-i ‘âlem olan Bârî Te‘âlâ mevcûddur. Her şeyin hâlikî O‘dur. Mu‘tezile kul fi‘ilinin hâlikîdir diyerek iki hâlik isbât etmiş oldular. Kezâlik Bâtıniyye Allâh mevcûdda değil ma‘dûmda değil dedi şebîhi yokdur.

Müşebbihe Allâh Te‘âlâ’yı mahlûkâta teşbîh eyledi. Hiçbir şeye hulûl etmez.

“Ba‘zı Gulât”, hulûle kâil oldu. Dilediği olur, dilemediği olmaz. Ganiyy ‘ani‘l-‘âlemîndir. Ehl-i kible tekfîr olunmaz, meğkerki iltizâm-ı küfr ede. Ya‘nî Allâh‘ı inkâr yâhûd zât-ı ehadiyyetine şirk koşar, yâhûd nübüvveti yâhûd icmâ‘ müte‘akkid olan muharremâtın istihlâli gibi [2b] mecma-‘ı ‘aleyhi inkâr ederse ikfâr olunur. Bunların mâ-‘adâsına kâil olan mübtedi‘dir, kâfir değildir.

**Ehl-i Bid‘at ve Dalâlet:** Ehl-i bid‘at ve dalâlet tâbi‘in zamânından başlar. Zîrâ vakt-i sa‘âdetde bâtınen nifâk ve zâhiren vifâk üzerine bulunanlardan mâ-‘adan ‘umûmen müslimîne bir akîdede idiler.

Rihlet-i nebevîden sonra küfür ve îmânı îcâb etmeyen ba‘zı mesâil-i ictihâdiyyede beyne‘l-müslimîn hilâf zuhûr etti. Ta‘yîn-i medfen-i nebevîde, emr-i hilâfette ve zekâtı men‘eden A‘râbî ile mukâtele husûsundaki “Lâ ilâhe illallah” diyenin dem ve malı ma‘sumdur diyenleri Ebû Bekr Efendimiz “İllâ bi-hakkihâ buyurulmadı mı?” diyerek zekât onun hakkındadır buyurarak mukâtele eylediler.

Ve‘l-hâsil bir mantık-ı hadîs-i celîle “Ehl-i İslâm yetmiş üç fırkaya müteferrik oluncaya dek ihtilâf ve teşa‘ubden hâli olmadı. İşte 73 fırka-i İslâmiyye’nin kibârı sekizdir: Mu‘tezile, Şî‘a, Cebriyye, Havâric, Müşebbihe, Mürcie, (Neccâriyye ve Ehl-i Sünnet)<sup>26</sup>

<sup>26</sup> Parantez içerisinde yer alan iki fırka adı metinde yer almayıp tarafımızca ilave edilmiştir. Zira müellif burada sekiz fırka sıralayacağını söylemesine rağmen 6 fırka sıralayıp Neccâriyye ve Ehl-i Sünnet’i dışarda bırakmış ancak metnin devamında başlık atarak Neccâriyye ve Ehl-i sünnet de dahil olmak üzere bu sekiz fırkayı tanıtmıştır. Dolayısıyla burada mezkûr iki fırkanın adının yer almaması, bir istisnah hatasından mütevellid olduğu kanaati hâsil olmuştur.

**(1.)<sup>27</sup> İbâret-i Mu'tezile**

Vâsıl b. 'Atâ<sup>28</sup> ashâbına denir ki, fırka-i dâllenin birincisi bunlardır. Vâsıl nâm kimse, eşrâf-ı tâbi'inden Hasan Basrî hazretlerinin telâmîzinden olup mürtekb-i kebîre mutlak mü'min ve mutlak kâfir demeyen belki ol küfür ile îmân beyninde bir menziledir demesi üzerine Hasan Basrî hazretleri "Vâsıl bizden i'tizâl etti [3a] buyurdular. Bunlara Mu'tezile demenin vechi budur. Sâniyen kader-i ilâhiyyeyi dahî inkâr ve kul fi'îlinin hâlikıdır dediklerinden Kaderiyye nâmını dahî aldılar. Bunlar yirmi fırkaya müteferrik ve ba'zısı ba'zısını tekfîre kadar çıkmıştır.

**(2.) Şî'a**

Yirmi iki fırka olup Hazret-i 'Alî ve evlâd-ı kirâmını sâir hulefâ-yı râşidîne tafdîl eden tâifeye denir. Asılları üç fırkadır:

- (a.)<sup>29</sup> Gulât,
- (b.) Zeydiyye,
- (c.) İmâmiyye.

**(3.) Havâric**

Yedi Fırka, bunlar 12 000 kişiden ibâret hilâfet için hüküm-i nasbında Hazret-i 'Alî üzerine hurûc ve müşârun ileyhi tekfir ettiler.

**(4.) Mürciyye**

Dört Fırka. İmân ile bile ma'siyet zarâr vermez. Ya'nî îmân ma'rifetullâh'tan ve muhabbet-i kalbiyyeden 'ibâret olup bu sıfatla muttasıf olan kimseye terk-i tâ'at ve irtikâb-ı me'âsi zarar vermez ve müstehakk-ı 'ikâb olmaz derler.

<sup>27</sup> Metin üzerinde fırkaların sıralanması hususunda herhangi bir numaralandırma yapılmamış olup parantez içerisinde yer alan bu numaralar tarafımızca metne ilave edilmiştir.

<sup>28</sup> Bu sözcük nüsha üzerinde sehven "adâ/عدا" şeklinde yazılmış olup doğrusu, "atâ/عطا" şeklinde olmalıdır.

<sup>29</sup> Parantez içerisinde yer alan harflere dayalı olan bu numaralandırmalar nüsha üzerinde mevcut olmayıp tarafımızca metne ilave edilmiştir.

### (5.) Neccâriyye

Üç fırka, bunlar kelâmullah okununca “‘arza”, yazılınca “‘cisim”dir derler. “Kelâmullah mahlûktur.” diyen kâfirdir derler.

### (6.) Cebriyye

İki Fırka. Cebr kulun fi‘ilini Allâh Te‘âlâ’ya isnâd etmektedir. Cebriyye ikiye ayrılıp Cebriyye-yi Mutavassıta, Cebriyye-yi Hâlisâ. Cebriyye-yi mutavassıta ‘abd için bir kesb müesser isbât ederler. Cebriyye-yi Hâlisâ ‘abd için bir müesser olmayıp cemâdât-ı menzilesinde olub [3b] kâfe-i ef‘âl ve harekâtı ızdırârîdir. Ve Allâh Te‘âlâ bir şeyin vukû‘undan ol bilmez derler.

### (7.) Müşebbihe

Cenâb-ı Hakk’ı mahlûkâta teşbîh eylediler. Her ne kadar tarîk-ı teşbîhde ihtilâf etmişlerse de ‘umûmunu teşbihe kâil bir fırka ‘adâ olunmuşdur. İ‘tikâdlarınca Cenâb-ı Hakk cisimdir lâkin sâir cisimler gibi değildir el ve ayak gibi cevârihi vâr imiş.

### (8.) Ehl-i Sünnet

Fırka-i nâciye ya‘nî Ehl-i sünnet iki takım olub bir takımı İmâm Ebû Hasan el-Eş‘arî etbâ‘ıdır ki Eşâ‘ire denilir. Bir takımı İmâm Ebû Mansûr Mâtürîdî hazretlerinin etbâ‘ıdır ki Mâtürîdiyye denir. Ba‘zen Eşâ‘ira lafzı ehl-i bid‘at mukâbili olarak zikr olunur. Umûmen Ehl-i sünnet demek olur. Bu sûrette Eşâ‘ire Mâtürîdiyye’ye dahî şâmil olur.

Eş‘arî hazretleri 260 târihinde tevellüd etmiş, 40 sene mezheb-i i‘tizâlde bulunarak imâm olmuş iken bir rüya üzerine meslek-i Ehl-i sünnet’e sâlik ve imâm olmuşdur. Muşârun ileyhi Şâfi‘î el-mezheb olub Horasan ve Irak ve Şâm diyârında meşhûr olan Ehl-i sünnet bunlardır.

Mâtürîdî hazretleri İmâm-ı A‘zam’dan 200 sene sonra Semerkand’da Mâtürîdî isminde bir karyede tevellüd etmiş. İmâm-ı A‘zam i‘tikâdını [4a] i‘lâm ve muhâliflerini ifhâm eylemişdir. Hanefîler i‘tikâda Mâtürîdî’dir. Bu iki imâm ba‘zı cüz’iyyât-ı kelâmda ihtilafları var ise de usûl-i i‘tikâdiyyâta müttefikdirler. Ve ihtilâf eyledikleri mesâilde tevfiik karîndir. Yoksa yekdiğerini bid‘at nisbet edecek kadar ihtilâf yokdur. Ezcümle irâde-i cüz’iyye bahsinde irâde-i cüz’iyye fi‘il-i terk eden birini tercih demek olub ancak mahlûk mudur değil midir deyu Eşâ‘ira ile Mâtürîdiyye beyninde ihtilâf vâki‘ olub, Eşâ‘ira’ya göre “‘mahlûk” ve



Mâtürîdiyye'ye göre "gayr-i mahlûk" dediler. Bu vecihde Eşâ'ira göre her şeyi Cenâb-ı Hakk bildiği için olur. Mâtürîdiyye'ye göre 'ilim ma'lûmâta tâbî' olup Cenâb-ı Hak her âtiyi olacağından için bilir. Ehak olan Mâtürîdî meslekîdir. Zîra mahlûk olduğu halde cebre varıp tekâlif-i ilâhiyye 'abes olmak lazım gelir. Fakat Eş'ariyye'nin irâde-i cüz'iyeye mahlûkudur demeleri esbâbı olan şevk ve 'ârz ve mahlûk ve min-tarafillâh var demektir diyerek beynleri tevfiik olunur.

Eğer Eş'ariyye tarafından denilirse ki, irâde-i cüz'iyeye kulun sun'ları ise kul onu hâlık olmak lâzım gelir. Mezheb-i i'tizâle varır. Eğer hâlık değildir denir ise hâlıksız mahlûk bulunmak lâzım gelir. Buna şu vecihde cevâb verilir:

Her şey'in hâlıkı Cenâb-ı Hakk'dır. Lâkin irâde-i cüz'iyeye şey değildir. Zira şey emr-i mevcûd ma'nâsına olup irâde-i cüz'iyeye ise zamânı olmayarak, ân-ı vâhidde def'î olarak insândan münba'is bir hâl olduğundan [4b] umûr-i i'tibâriyye kâbilinden olup emr-i mevcûd değildir. Tâ ki hâlık muhtâç olsun. Ve halk fi'ili ona ta'alluk eylesin. Ve "*Sa'âdet-i dâreynin medârı olan irâde-i cüz'iyeye emr-i i'tibâridir demek, derece-i kabulden ba'ddır.*" denilirse cevâb verilir ki, umûr-u i'tibâriyenin iki manası vardır. Biri nefsü'l-emirde mevcûd olmayarak harf-i evhâm demektir. Diğeri nefsü'l-emirde mevcûd olup ancak hâricde bir zamânda vücûd ile muttasıf değildir demektir.

İşte irâde-i cüz'iyeye dediğimiz bu ma'nâcadır. Yoksa mana-yı evvelce değildir. Ve kezâ Mâtürîdiyyü'l-i'tikâd olanlar 'amelde Hanefî ve Eş'ariyyü'l-i'tikâd olanlar 'amelde Şâfi'îdir demek olup yoksa İmâm-ı A'zam hazretleri, İmâm-ı Mâtürîdî'ye ve Şâfi'î, İmâm-ı Eş'ari'ye tâbî demek değildir. Zîrâ İmâm Eş'arî ve Mâtürîdî eimme-i erba'adan çok sonra gelib 'akâid-i eslâf-ı kirâmı tahkik ile meydana çıkarmışlardır.

Ma'lûm ola ki Cenâb-ı Hakk Kur'ân-ı Kerîm'de kendini 'âlim, kâdir ve kezâ kendine yedeyhi (يديه), ve 'ayneyhi (عينيه) ve vech (وجه) ve bunlardan başka istivâ ve nüzûl gibi bazı sıfatlar dahî isbât eyledi. Selef-i sahâbe ve tâbî'în nakz îhâm eden muhibbî ve nüzûl-i me'ânîsinden sükût ve 'ilm-i ilâhiye tefvîz eylediler. Zira semî' ve basarın lisân-ı 'Arabî'de cismânî olmayarak diğeri ma'naları olduğundan Cenâb-ı Hakk'a sübûtları ol ma'nalarca olmakla [5a] îhâm kalmaz. Ammâ sıfât-ı mezkûrenin

ma'nâları lügat-ı 'Arabîyye'de eyyâma mahsûs olmakla ihâmıdan kurtulmaz.

'Amelde mezâhib-i mu'tad aleyhâ dördtür:

**Mezheb-i evvel** İmâm-ı A'zam mezhebidir. İsm-i şerîfleri Nu'mân b. Sâbit'dir. Seksen sene-i hicriyyesinde Kûfe'de tevellüd ve 150 senesinde vefât etmiştir. Mezheb-i Hanefî'de telâmîzin ihtilâfı sebebiyle ba'zı mesâilde ihtilâf olsa ise de yine cümlesinin usûlü birdir. Cüz'iyât-ı furû'da ise ihtilâf câizdir. Telâmîzi İmâm Ebû Yûsuf, İmâm Muhammed, İmâm-ı Züfer'dir. Cümlesi a'lem-i ulemâdandır.

**Mezheb-i sânî** İmâm-ı Şâfi'î hazretlerinin mezhebidir. İsm-i şerîfleri Ya'kûb'dur. 100 sene-i hicrîsinde tevellüd ve 204 senesinde vefât etmiştir.

**Mezheb-i sâlis** İmâm Mâlik mezhebidir. 91 sene-i hicriyyesinde tevellüd ve 189 senesinde vefât etmiştir.

**Mezheb-i râbi'** Ahmed b. Hanbel hazretlerinin mezhebidir. 164 senesinde tevellüd ve 240 senesinde vefât etmiştir. Müteahhirîn-i Hanâbile <sup>30</sup> "عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى" da lafzın medlûlü mu'attal olmasın deyu, Cenâb-ı Hakk'a: "İstivâ sâbitdir, fakat <sup>31</sup> "لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ" gibi teşbihden ihtirâz için keyfiyyet istivâyâ kâil olmaz." derler.

Hâlbûki ehl-i lügat 'indinde istivânın mevzû'-ı lehy-i [5b] istikrâr demekden ibâret olub bu da emr-i cismâni olduğu için teşbihe lâzım gelir. Ammâ hazer etdikleri ta'dîl-i keyfiyeti lafzının ta'dîlinden ibâretdir. Bunda ise mahzûr olmayıb belki mahzûr-ı 'ulûhiyyetin ta'dîlindedir.

Ve kezâ Cenâb-ı Hakk'a mekân isbâtı üzere dahî "sevdâ"<sup>32</sup> hadisiyle istidlâl ederler. Şöyle, Rasûlullâh -*sallallâhu 'aleyhi ve sellem*-<sup>33</sup> "Allah nerededir?" deyib, câriye dahî "gökde" deyu cevâb verib, sâhibine "Bu câriyeyi azad et. Zirâ bu mü'minedir." buyurmuşlardır. Rasûlullah -

<sup>30</sup> Meâli: "(Rahmân olan Allah) arşa istivâ etmiştir." (Tâhâ, 20/5).

<sup>31</sup> Meâli: "O'na benzer hiçbir şey yoktur." (Şûrâ, 42/11).

<sup>32</sup> Bu hadis "Câriye hadisi" olarak bilinmektedir. Ancak müellifin bu hadisi niçin "sevdâ hadisi" olarak isimlendirdiği bilinmemektedir. Geniş bilgi için bk. İmam Muhammed, *el-Âsâr* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2021), 1, Hadis No: 375.

<sup>33</sup> Bu ifade nüsha üzerine صلعم şeklinde kısaltılarak yazılmıştır.

*sallallâhu 'aleyhi ve sellem*<sup>34</sup> merkûmeye îmân isbât etmesi Cenâb-ı Hakk'a mekân isbât etmesine değil belki zâhiri Allah'ın gökde olmasını ihâm eden âyetlere îmân etmesiyle müteşâbihâta ma'nalarını istikşâf etmeksizin îmân eden râsihîn zümresine dâhil olmasına mübtenîdir. Ammâ Cenâb-ı Hakk'ın mekândan münezzehe olduğunu i-âyet<sup>35</sup> "وَهُوَ اللَّهُ فِي السَّمَاوَاتِ وَفِي الْأَرْضِ" kerîmesiyle sâbit olur. Zirâ göklerde ve yerde olan Allâh demek olub bir mevcûd ise iki mekânda olmak ihtimali olmadığından âyet-i mezkûredeki "فِي" lafzı mekân için olmadığı sâbit olur. Her ne hâl ise Hanbelîlerin müteahhirîni bu i'tikâda zâhib olageldiler. Ve Ehl-i sünnet'ten mütekellimîn-i Eş'ariyye ve Hanefiyye ise onları red ve cerh eylediler. Bundan dolayı Buhâra'da Hanefî ile İmâm-ı Muhammed b. İsmâ'îl Buhârî beyninde münâza'a-i [6a] ma'dûme vâkî' oldu.

Ma'lûm ola ki tâife-i Yehûd 71, Nesâra 72 fırka olmuşlardır. İncil-i Şerîf bir nüsha olub mefkûddur. Hristiyanların ellerindeki İncil dört nüsha olub bunlar yazan Matta, Lukâ, Markos, Yuhanna'dır. Luka, Markos Hazret-i İsa - 'aleyhi's-selâm<sup>36</sup> asla görmemişlerdir. Markos enâcil-i saire ashâbına muhâlefet etmiştir. Bu dört kişi mâbeyninde Hazret-i Hüdâ ve İsa - 'aleyhi's-selâm<sup>37</sup> hakkında mahz-ı kizb ve iftirâ olmak ve yekdiğerine münâkız bulunmak üzere bir takım sözler vardır. Ve 'inde'n-Nesârâ dahî inkârı gayr-i maddûrdur.

Merâsim diye ayini îfa edenlerin büyüklerine "patrîk" ve bunlar tarafından niyâbeten saîr memleketlerin umûr-ı rûhâniyesine me'mûr olanlara "üskuf" ve kurrâ tâkımına kays ya'nî "keşîş" ve salât-ı imâmlarına "câselik" ve savma'alar<sup>38</sup> hademesine "şemmâs" ve halvette ibâdete habs-i nefis eden 'ibâd tâifesine "râhib" ve kâdîlara "matrân"<sup>39</sup> tesmiye ederlerdi.

Patrîklerle eskaf<sup>40</sup> beyninde "eb" lafzında iştirâk vâkî' olduğu için fark ve temyîz için patrîkleri "Pâpâ", yani "pederler pederi" tesmiye ile

<sup>34</sup> Bu ifade nüsha üzerine صلعم şeklinde kısaltılarak yazılmıştır.

<sup>35</sup> Meâli: "O, göklerde ve yerde tek Allah'tır." (En'âm, 6/3).

<sup>36</sup> Bu kavram nüsha üzerinde kısaltılarak م ع şeklinde yazılmıştır.

<sup>37</sup> Nüsha üzerinde kısaltılarak م ع şeklinde yazılmıştır.

<sup>38</sup> Sama'alar: "Manastırlar" demektir.

<sup>39</sup> Bu kelime "Mitrân" olarak da kullanılmaktadır.

<sup>40</sup> Eskaf: Hırsitiyanlık'ta büyük rahiplere verilen bir isimdir.

men' iltibâs ettiler. Pâpâ unvânı evlâd-ı İskenderiye patrikine mahsûs olub sonra Roma patrikine nakl olunub şimdiye değin [6b] "Papa" tesmiye olunur. İşbu patrikler ve eskaflar havarîlerin vaz' etdikleri 'akâidi bir müddet neşr ve i'lân ile iştigâl edib ba'dehû beynlerinde muhâlefet zuhûruyla vahdâniyet-i ilâhiyye ve sıfât-ı ilâhiyyeye îmândan 'udûl ederek teslîs ve şirke zâhib oldular. Ve bir vakit sonra Antakya Patriki "Yûnus el-Şemmâs" zuhûr edib isbât-ı vahdâniyet ve nefy-i kelime ve rûh eyledi. Hristiyanlardan bir cemâ'at buna teb'it ile tarîk-i Hakka ihtidâ eylediler. Ba'dehû Yûnus oldukda esâkif mumâileyhin kavlini red ve akîde-i ûlâyı i'âde etdiler.

Felâsifeden bir tâife daha vardır ki cihânda hiçbir ma'lûmât-ı sahîha istihsâli mümkün olamadığına zâhib olub insân her bir husûsda şübhe etmelidir diyerek her şeyi şüpheli tutarlar. Bunlara "Sofistâiyye" denilir.

### Meşşâiyyûn

Felâsife-i hamsenin beşincisi, Aristo nâm feylesof mîlâd-ı 'Îsâ'dan 224 sene mukaddem bir bağçede küşâd eylediği mektebde ayaküstünde görünür iken ders verir, mekteb-i mezkûra lisân-ı Yunânî'de "Peripateti" denilmiştir ki "mekteb-i meşy ve hareket" demek olarak ondan zuhûr eden felâsifeye "Meşşâiyyûn" denir.

### Revâkıyyûn

Hukemâ-yı Yunânî'den "Revâkıyyûn" deyu ma'rûf bir fırka [7a] dahî vardır ki meslekleri Meşşâiyyûn meslekine garîb ve reîsleri mîlâd-ı 'Îsâ'dan 240 sene akdem Kıbrıs'da tevellüd eden Zenôn nâm feylesofdur ki agniyâ-i tüccardan iken terk ile revâk ma'nâsına olan "Stoâ" nâm mahalde ders verdiğiinden telâmîzine "Revâkıyyûn" denilmiştir. Zenôn'un i'tikâdınca saadet ve hürriyet ve servet salâh-ı hâlden ibâretdir. Salâh ve istikâmetden başka bir nesne hayr 'addolunmaz. Fesâd ve dalâletden başka şer bilinmez. Maksad-ı asli tehzîb-i ahlâkdır. Kâfe-i fûnûn-ı hikemiyye 'ilm-i ahlâkın mukaddimesidir. Ve kâfe-i huzûzât-ı nefsâniyye rûhun emrâz ve 'uyûbudur. Muhâlif hareketde bulunanlara şiddet göstermiştir. Bu mezhebden Yunânîlerde ve Romalılarda büyük feylesoflar gelmiştir.

### İşrâkiyyûn

Hukemâ-i hamsenin birincisi Fîsâgoras<sup>41</sup> nâm zât İtalya felsefesinden olup milâd-ı 'Îsâ'dan 600 sene evvel Akdeniz adalarından Sîsam cezîresinde tevellüd edib sonra İtalya'ya hicretle Kroton<sup>42</sup> şehrinde tavattun etmişdir. Mısır'da - 'alâ rivâye-<sup>43</sup> Hind'de seyahat edib nice ulûmu tahsîlden sonra usûl-i hendeseyi ve havâs-ı adedi vaz' etmişdir.

İhtirâ'î olan hikmet-i işrak 'ulûm-ı felsefe beyninde bizim ulûmumuz arasında tasavvuf gibidir. İslâm tasavvufun hikmet-i işraka [7b] nisbeti 'ilm-i kelâmın hikmet-i tabî'yye ve ilâhiyyeye nisbeti gibidir. Sûfî kelimesi Yunanca'dan me'hûzdur. Meşhûrdur ki hukemâ-yı ilâhiyyûndan İşrâkiyyûn meşreb ve ıstılahda sûfiyyûn gibidir.

Husûsan müteahhirîn-i sûfiyye şu kadar ki bunlar Ehl-i İslâm mezhebine muhâlif ahkâmı kabûl etmezler. Tasavvufun ıstılahâtı İşrâkiyyûn ıstılahâtından me'hûzdur. Hikmet-i İşrâkın hâsılı kuvve-i 'amelîyye ile istikmâl-i nefis etmektir. Buna üç derece ta'yîn olunmuşdur:

1. Tehzîb-i zâhit,
2. Tahliye,
3. Tehliye.

Ba'de't-tehliye istigrâk ya'nî vuslat ilellâhdır. İnsâniyetden maksûd budur. Fîsâgoras tekiyye-i tasavvuf ve savma'a-i ruhbâniyet bânisidir. Seyr-i velâyetin müşahhası gibidir. İslâm'dan Fîsâgûras'ın nübüvvetine kâil olanlar vardır. Fîsâgûras hakîm ve sûfiler mübâhâtı kabul etmeyib "muhibb-i hikmet" ma'nâsına olan feylesof ismini aldı. Fîsâgûras dedi ki, vâhid-i a'lâ ancak Allah Te'âlâ'dır, ma'bûd bi'l-hakdır, şedîd-i inkâldır, vâcibü'l-vücuddur. Fîsâgûras'ın asrında tapılacak ve kahramân ve ins-ü heb ve mebde'i 'a'lâdır.

Bu mebde'-i a'lâ vahdâta munkasimdir. Ammâ'l-eb'âd selâse ile mahdûddur. İşte Fîsâgûras'ın felsefesinde bir nev'-i teslîs var.

<sup>41</sup> Söz konusu isimle alakalı farklı kullanımlar mevcuttur. Örneğin bazı kaynaklarda Pisagoras ya da Fisagor şeklinde geçerken Batı menşeli kaynaklarda ise Pythagoras olarak geçmektedir.

<sup>42</sup> "Croton" olarak da bilinir.

<sup>43</sup> 'Alâ rivâye: Bir rivâyete göre.

Asl-ı teslîs ile Hind ve Mısır ve Eflâtun felsefiyât-ı kadîmesinde [8a] mevcûddur. Belki Hristiyanlıktaki teslîsin me'hûzudur. Hilkat-ı 'âlem meselesinde felâsife türlü ihtilafa da düşüb beyinlerinde garîb meslekler ve yekdiğeri muhâlif mezhebler zuhûr etmişdir. Bu mezâhib-i mütehâlifin halkın ahlak ve terbiyesini bozarak mugâlata ve safsata usûlü zuhûr etmişdir.

Maşrikiyye birkaç tâifedir ki şerîk-i ittihâz olunan cisim olur, bu cisimde ya ecsâm-ı süfliyyeden veya 'ulviyyeden ecsâm-ı süfliyye ya mürekkeb olur ya basît olur. Mürekkeb olana ma'âdin-i hayevân nebât ve insandan olur. Ecsâm-ı ma'deniyye ahcâr ve zehebden sanem ittihâzı gibi. Ecsâm-ı nebâtiyye şecere-i mu'ayyeneyi ma'bûd ittihâz etmek gibi. Ecsâm-ı hayevân 'aclâ ve nehr-i hayevânâtı Hindlilerin kendi nefislerine ma'bûd ittihâzı gibi. İnsândan ma'bûd ittihâzı Yahudilerin 'Üzeyr 'aleyhi's-selâmı İbnüllâh, ve Nasârâ'nın Mesîh'i İbnüllâh demeleridir.

Ecsâm-ı basîta ise âteşe ibadettir. Mecûsîlerin hâlidir. Ecsâm-ı 'ulviyye şems ve kamer ve güneş ve sâir kevâkibedir. Bunlara sa'âdet ve nühûset izâfe ederler. Bunlara "Sâbie" denir ekser Münecimiyye gibi.

Ve ecsâmın gayrı Cenâb-ı Hakk'a şerîk isbât edenler dahî kezâlik birkaç tâifedir:

1. Müdebbirü'l-'âlem nûr ve zulmetdir derler. Bunlara Ma'neviyye ve Seneviyye denir.
2. Melâike ki, [8b] ervâh-ı felekiyye olub tedbîr-i 'âlem eder derler. Ve bu ervâh için suver ve temâsîl ittihâz ederler. Ve ona 'ibâdet ederler. Bunlara 'abede-i melâike denir.
3. 'Âlem için iki ilâh vardır. Birisi hayr ki Cenâb-ı Hakk diğeri şerîki İblis'tir derler. 'Âlemde hayr olan Allah'tan ve şerr olan İblis'tendir derler.

İşte bu tafsîlden ma'lûm olduğu üzere Cenâb-ı Hakk'a şerik isbât edenler bunların ibadetlerine mukaddem olmaları taleb-i menfa'at ve zararlarından mücânebetdir.

Ammâ Ehl-i Tevhîd bunların cümlesini red ve ibtâl ederek Allah'ın gayriye iltifât etmezler. Recâları, havfları, rağbetleri Allah'dandır. 44 "لم يعبدوا" "إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ" 45 Sûre-i Fâtiha'da "إِلَّا اللَّهُ وَلَمْ يَسْتَعِينُوا إِلَّا بِاللَّهِ". Yoksa "Allah birdir." kavî-i mücerrediyile kalıb ni'am-ı ihsânı insândan bilmezler. [9a]

### Sonuç

H. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan fırkalarla ilgili olarak h. III. asırdan itibaren çeşitli eserler kaleme alınmaya başlamış, böylece makalat-fırak literatürü oluşmuş ve nesilden nesile aktararak fırak yazım geleneği Osmanlı'ya dek gelmiştir. Çalışmamıza konu olan *Hulâsa-i İ'tikâdât* da bu geleneğin Osmanlı'daki ürünlerinden biri olarak karşımıza çıkmıştır.

*Hulâsa-i İ'tikâdât*'ın müellifi, kaleme alınış amacı, muhtevası ve makâlât kısmında ele alınan mezheplerle bu mezheplerin ve alt kollarının tasnifinin araştırılıp ortaya konulmasını hedeflediğimiz bu çalışmada ulaştığımız sonuçlardan biri söz konusu eserin Aziz Mahmûd Hüdâyî'ye aidiyetinin şüpheli olduğu hususudur. Zira katalogda eserin müellifi, XVII. asırda yaşamış, Celvetiyye tarikatının kurucusu kabul edilen Aziz Mahmud Hüdâyî görünmektedir. Ancak eserin tespit ettiğimiz nüshasının içeriğinde veya zahriye varaklarında müellife ait herhangi bir ipucu söz konusu değildir. Öte yandan bu eserin ikinci bir nüshasının bulunmayışı bu nispetin delillendirilmesini zorlaştırmıştır. Dolayısıyla sadece eserin muhtevasındaki tasavvufî konuların kelâm ve felsefe ile yoğrulmuş ele alınması hususundan yola çıkarak eseri Hüdâyî'ye atfetmenin doğru bir yöntem olmayacağı ortadadır.

Öte yandan söz konusu eserin Hüdâyî'ye nispeti bu eserin önemi açısından dikkate şayandır. Zira Aziz Mahmud Hüdâyî, modern dönem çalışmalarda akademi camiasında tasavvufî düşünce geleneği içerisinde her açıdan çalışılan bir isim olarak karşımıza çıkmıştır. Ancak kataloglarda böyle bir eser ve müellif arasındaki ilişkilendirmenin dahi bu eserin çalışılmasını gerektiren bir husus olduğu bilinmelidir. Dolayısıyla, *Hulâsa-i İ'tikâdât*'ın ilmi açıdan ele alınarak değerlendirilmesi ve makâlât kısmının

44 Anlamı: "Allah'tan başkasına kulluk etmediler ve Allah'tan başkasından yardım istemediler."

45 Meâlî: "(Allahım!) Yalnız sana ibadet ederiz ve yalnız senden yardım dileriz." (Bakara Sûresi, 1/5)

transkript edilerek bu çalışmayla açığa çıkartılması alanda önemli bir boşluğu da doldurmuştur.

Eserin fırak edebiyatına dair olan kısmı dikkatlice incelenmiş ve müellifin İslâm fırkalarının yanı sıra İslâm dışı fırkalara da yer verdiği görülmüştür. İslâm fırkalarının ele alındığı kısımda yapılan tasnifte Hz. Peygamber'den nakledilen İftirak Hadisi'nin de dikkate alındığı anlaşılmıştır. Ancak müellif her ne kadar Müslümanların 73 fırkaya ayrılacağını zikretse ve ana fırkaları eksiksiz sıralasa da, ana fırkaların alt kollarından etraflıca bahsetmediği ve alt kolların isimlerini sıralamadığı için fırka sayısını 73'e çıkaramamıştır. Ayrıca eser, mezhepleri/fırkaları ele alış biçimi ekseninde incelendiğinde her ne kadar Eşari Fırak Geneği ile bazı ortak yönleri olsa da özellikle mezhepleri taksim konusunda kendisine has orijinal bir tasnife sahip olduğu görülmüştür. Dolayısıyla bu durumun, eseri özellikle İslam Mezhepleri Tarihi bilim dalı içerisinde incelenmeye ve alanda bilinmeye değer bir eser haline getirdiği kanaati hasıl olmuştur.



**Kaynakça**

- Altıntaş, Ramazan. “Sedreddinzâde Şîrvânî?”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Atâî, Nev'î-zâde. *Hadâiku'l-hakâik fî tekâmüli's-şekâyık*. 2 cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1268.
- Aydınlı, Osman. *Osmanlı'dan Cumburiyete İslâm Mezhepleri Tarihi Yazıncılığı*. Ankara: Hitit Kitap Yayınevi, 2008.
- Azîz Mahmûd Hüdâyî. *Hulâsa-i İ'tikâdât*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Türkçe Yazmaları Koleksiyonu, 885.
- Bursalı, Mehmed Tahir Efendi. *Osmanlı Müellifleri*. haz. Ali Fikri Yavuz ve İsmail Özen. 4 cilt. İstanbul: Meral Yayınevi, 1972.
- Dârimî. *Sünen*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1987.
- Ebrekân, İbn Mahlûf. *İslâm'da Fırkalar*. haz. Ali Durmuş. Ankara: İlahiyât Yayınları, 2023.
- Ebû Dâvûd. *Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- el-Âmidî, Seyfüddîn. *Ebkâru'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn*. thk. Ahmed Muhammed el-Mehdî. 5 cilt. Kahire: Dârü'l-Kütübi ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2002.
- eş-Şîrvânî, Sedreddinzâde. *Tercümânü'l-Ümem*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Dârü'l-Mesnevî, 258/7.
- Gömbeyaz, Kadir. *İslâm Literatüründe İtikadi Fırka Tasnifleri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed. *el-Müstedrek 'ale's-Sahâbain*. thk. Mustafa Abdülkâdir Ata. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- İbn Mâce. *Sünen*. Delhi: el-Matbaatü'n-Nizamî, 1905.
- İmam Muhammed. *el-Âsâr*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2021.
- Katip Çelebi. *Fezleke*. 2 cilt. İstanbul: Cerîde-i Havâdis Matbaası, 1287.
- Kaya, Mahmut. “İşrâkiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/435-438. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

- Kaya, Mahmut. “Meşşâiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/393-396. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- Kaya, Mahmut. “Revâkıyyûn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/24-26. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Olguner, Fahrettin. “Eflâtun”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/469-476. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Sahhaf Nuri. *Külliyât-ı Hüdâyî*. İstanbul: Muhib Matbaası, 1287.
- Tirmizî. *Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Uludağ, Süleyman. “İşrâkıyye (Tasavvuf)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Ya‘kûb b. Abdüllâtîf. *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*. haz. Halil İbrahim Bulut v.d. İstanbul: Türkiye Yazma Eser Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. “Aziz Mahmud Hüdâyî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.